

Smysl života, narativní identita a stáří

Petr Slováček, Veronika Slováček Hagenová

„Až poté, co jsou tato vlákna vypředena až do konce, jsou jejich výsledkem opět jasně rozeznatelné vzory, resp. lze je vyprávět jako životní příběhy.“
(H. Arendtová, *Vita activa*, 237)

SLOVÁČEK, P. – SLOVÁČEK HAGENOVÁ, V.: The Meaning of Life, Narrative Identity and Old Age. *Studia Aloisiana*, 2019.

The article follows two aims, one explicit, the other implicit. In the first case, the article strives to address the possible role of what is called narrative identity of the subject within the specific interdisciplinary research field between psychology and philosophy. This broad perspective is limited by the question of meaning of life at old age within the context of the modern era – one that has been unfavourable to searching for the sense of life, be it through concealing its significance by accentuating the importance of self-realisation, success, or „one’s own enjoyment“. In the latter case, the aim of the article is to become a modest contribution towards preventing old age and ageing taking up a marginal position in philosophy as well as creating an onset for further research in this area.

Keywords: Meaning of life, old age, ageing, loss, narrative identity self-realisation, happiness

Úvod

Problematika *smyslu života* patří k notoricky obtížně uchopitelným. Jedním z hlavních důvodů, pokud se omezíme na naši kulturněhistorickou situaci, pak může být nemalá skepse panující ve vztahu k existujícím odpovědím, a to náboženským či filosofickým (k tradici), jež byly s to perspektivu

smyslu mnohdy poskytnout.¹ Jinými slovy řečeno, v moderních či postmoderních pluralistických společnostech se otázka smyslu života přesunula téměř do oblasti soukromé či individuální sféry a je jen obtížně odlišitelná od otázky vkusu. V obou případech by se pak dala předpokládat platnost onoho de gustibus non est disputandum. Nicméně se ukazuje, že zatímco nad špatným vkusem (nepřítomností vkusu) můžeme pokrčit rameny, nad absencí smyslu života (*Sinnlosigkeitgefühl, Leerengefühl, existentiellen Vakuum*)² to již tak jednoduše učinit nelze, na což poukazují úvahy nejen filosofů, ale i výzkumy psychologů.³ Přítomnost či absence smyslu, jak tyto úvahy a výzkumy naznačují, naopak mohou rozhodovat o kvalitě života z jedné strany i zdraví či nemoci ze strany druhé.⁴ Vzrůstající zájem vědců, zvláště z řad psychologů, sociologů a psychiatrů o otázku smyslu života tomuto stavu odpovídá s tím, že jeho váha či důležitost vzrůstá s věkem.⁵ Opět jinými slovy řečeno, problematika smyslu života se stává významnou zvláště v období stáří a dodejme, že tomu tak může být jak z perspektivy subjektu snažícího se porozumět svému životu tváří i tvář blížící se smrti, tak z perspektivy těch, kteří o staré lidi pečují.⁶ Cílem následujícího textu je tedy poukázat na význam problematiky smyslu života ve vztahu ke starým lidem spolu s naznačením souvislostí s tzv. narativní koncepcí identity, již můžeme chápat jako jednu z nosných alternativ či strategií poskytujících smysl v našem věku beze smyslu (*age of meaninglessness*), ačkoliv pouze nepřímou skrze zpřístupnění jeho inteligibility. Předpokládáme přitom, že reflexe této problematiky je součástí každé etiky pomáhajících profesí a lze ji takto chápat i jako prostor, k němuž je nutno přistupovat interdisciplinárně. Proto se také

-
- 1 FRANKL, V. E.: Das Buch als Therapeutikum. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 16. CRESCIONI, W. A. – BAUMEISTER, R. F.: The Four Needs for Meaning, the Value Gap, and How (Whether) Society Can Fill the Void. In: HICKS, J. A. – ROUTLEDGE, C.: *The Experience of Meaning in Life*. Springer, 2001, s. 4.
 - 2 Srov. FRANKL, V. E.: Das Buch als Therapeutikum, s. 16.
 - 3 Srov. např. PATOČKA, J.: *Kaciřské eseje o filosofii dějin*. Praha : Academia 1990, s. 84 – 85. K shrnutí výsledků psychologických výzkumů a jejich významu viz FRANKL, V.: *The Feeling of Meaninglessness. A Challenge to Psychotherapy and Philosophy*. Milwaukee : Marquette University Press, 2010, s. 41 – 46. CRESCIONI, W. A. – BAUMEISTER, R. F.: The Four Needs for Meaning, the Value Gap, and How (Whether) Society Can Fill the Void, s. 3. PINQUART, M.: Creating and Maintaining Purpose in Life in Old Age. In: *Ageing International*, 27, (2), 2002, s. 90 – 114.
 - 4 Srov. ARENDT, H.: *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München : Pieper, 1981, s. 98, 302. HICKS, J. A. – ROUTLEDGE, C.: Introduction. In: HICKS, J. A. – ROUTLEDGE, C.: *The Experience of Meaning in Life*. Springer, 2013, s. ix. THOITS, P. A.: Merging Identity Theory and Stress Research. In: *Social Psychology Quarterly*, 54, (2), 1991, s. 101. PINQUART, M.: Creating and Maintaining Purpose in Life in Old Age, s. 90.
 - 5 KRAUSE, N.: Deriving a Sense of Meaning in Late Life: An Overlooked Forum for the Development of Interdisciplinary Theory. In: HICKS, J. A. – ROUTLEDGE, C.: *The Experience of Meaning in Life*. Springer, 2013, s. 101 – 102. Velmi dobrý přehled o dynamice zkoumání významu smyslu života poskytují: HUPKENS, S. a kol.: Meaning in Life of Older Persons: An Integrative Literature Review. In: *Nursing Ethics*, 25, (8), 2018, s. 973 – 991. REKER, G. T.: Personal Meaning, Optimism, and Choice: Existential Predictors of Depression in Community and Institutional Elderly. In: *The Gerontologist*, 37, (6), 1997, s. 709.
 - 6 Srov. KRAUSE, N.: Stressors Arising in Highly Valued Roles, Meaning in Life, and the Physical Health Status of Older Adults. In: *Journal of Gerontology: SOCIAL SCIENCES* 59B, 5, 2004, s. 287, zvláště s. 295. MCADAMS, D. P. – MCLEAN, K. C.: Narrative Identity. In: *Current Directions in Psychological Science*, 22, (3), 2013, s. 236.

v tomto textu pokusíme otázku smyslu života nastínit především z pohledu psychologů a propojit ji s filosofickou koncepcí narativní identity P. Ricoeura, jak ji formuloval zvláště ve své knize *Čas a vyprávění*, k níž člověk může mít přístup,⁷ a to na základě stanovení možných styčných bodů, za něž považujeme postavení **ztráty** (času, kompetencí, rolí, blízkých ad.) a nereduktivní chápání důstojnosti člověka, a tudíž i smyslu jeho života.⁸

1. Smysl života z psychologické perspektivy – V. E. Frankl a A. H. Maslow

Otázka smyslu života patří k tradičním filosofickým problémům. Dějiny filosofie nám pak podávají velmi pestrou mozaiku odpovědí, které nacházíme ve vazbě na otázku po tom, *co* či lépe *kdo* je člověk. Podle L. Strausse lze dokonce filosofii jako takovou vymezit otázkou: „Jak má člověk žít?“, která již předpokládá zřetelnou odpověď po smyslu či významu lidského života. Naším cílem zde ale není tyto odpovědi prezentovat v celé jejich šíři, ačkoliv i prostřednictvím takto širokého exkurzu bychom mohli naznačit negativní roli, kterou plní zvláště reduktivní koncepce člověka tolik rozšířené v celé řadě odborných textů z různých vědních či profesních oblastí,⁹ ale spíše poukázat na to, že se naprosto nejedná o záležitost, která by patřila právě již jen do dějin filosofie anebo se jen na filosofii omezovala.¹⁰ To je důvod, proč se v tomto oddíle zaměříme na odpovědi nikoliv čistě filosofické provenience, ale na vlivné analýzy z oblasti psychologie. Jejich ambicí je totiž také odpovědět, *co* či *kdo* je člověk (jaká je jeho přirozenost), a naprosto nepřekvapí, že se s nimi setkáváme zvláště v kontextu tázání po smyslu života, respektive jeho vnímání,

7 RICOEUR, P.: Narrative Identity. In: *Philosophy Today*, 35, 1, 1991, s. 73.

8 Stejně jako v případě problematiky smyslu života lze i oblast narativní identity považovat za oblast, v níž se psychologie stýká s filosofií, a to přinejmenším v její akceptaci jakožto jednoho z antropologických rozměrů. Na tuto skutečnost pak poukazuje i řada psychologických výzkumů narativní identity a její role v terapii. V následujícím textu se nicméně budeme věnovat narativní identitě, jak je tematizována ve filosofii, zvláště u P. Ricoeura, neboť nás primárně nezajímají její terapeutické možnosti či zhodnocení, ale způsob, jakým se vztahuje k času, ztrátě a poznání smyslu. Není jistě bez zajímavosti, že dle Ricoeura je ztráta smyslu jakožto projev současné kultury s eliminací kognitivní funkce narativity ve prospěch její funkce útěšné úzce spjata. Tato naše strategie pak koresponduje s odmítnutím chápat význam Aristotelovy katarze ve smyslu pouhého „odreagování“ či „vybití patogenní energie“ u P. Ricoeura, ale ve smyslu vřazení minulých prožitků do souvislostí, jak uvidíme v posledním oddíle. Podrobněji k problematice narativní identity v psychologickém diskurzu viz MCADAMS, D. P. – MCLEAN, K. C.: Narrative Identity. Ke kognitivnímu významu narace u P. Ricoeura viz PECHAR, J.: *Být sám sebou*. Praha: Hynek, 1995, s. 82.

9 Podrobný přehled významných (reduktivních) pojetí osoby poskytuje EDWARDS, S. D.: *Philosophy of Nursing*. Palgrave Macmillan, 2001, s. 67 – 84.

10 FARRAN, C. J.: Theoretical Perspectives Concerning Positive Aspects of Caring for Elderly Persons with Dementia: Stress/Adaptation and Existentialism. In: *The Gerontologist*, 37, (2), 1997, s. 256.

čímž jsou i v psychologii silně reflektovány proměny moderní doby.¹¹ Otázka smyslu života se tak stává hraniční oblastí.

Co nás tedy opravňuje tvrdit, že i dnes není záležitost smyslu života vyřízená, ačkoliv současné intelektuální i kulturní klima nepřeje tomuto typu dotazování? Především nám to tedy naznačují zmíněná psychologická a psychiatrická bádání, dle kterých je vnímání smysluplnosti lidského života nezbytnou podmínkou pro zdravé fungování člověka a jeho zanedbáváním se zbavujeme významného nástroje porozumění řadě problémů nebo také celostnímu přístupu k člověku.¹²

K prekurzorům zkoumání smyslu života a *existenciálního vaku* tak patří zakladatel logoterapie Viktor Emil Frankl (1905 – 1997). Ten ve své knize *Lidské hledání smyslu*, jež se dočkala již desítek vydání, píše: „lidské hledání smyslu je primární motivací jeho života“.¹³ Vnímání, rozpoznávání a naplňování tohoto smyslu je pak dle Frankla zvláště v západním světě vystaveno tlakům, z nichž je třeba uvést zmíněné reduktivní výklady člověka, k nimž přihlédneme níže při vymezení pojmu *narativní identity*, a *dominanci tzv. vůle k slasti* v jejích různých manifestacích.¹⁴ Za pozornost stojí dva momenty Franklových úvah.

Za prvé Franklova diagnóza ohrožení či eroze smyslu byla stanovena hluboko ve dvacátém století, nicméně její aktualitu to nijak nezmenšuje. Jako doklad postačí jen letmý pohled na jazyk reklam, abychom jako dominantní hodnotu identifikovali „užívání si“, „žít naplno“. Není pak obtížné dodat, že užívání je spíš vyhrazeno mladým, krásným a úspěšným. Je-li pak vůle k slasti (užívání si) pouhou náhražkou či snad snahou zamaskování autentické lidské vůle k smyslu (*Wille zum Sinn, Sinnbedürfnis des Menschen*), není divu, že její absence na makroúrovni „sociální neurózy“ představuje nelehkou a zároveň nutnou výzvu. Je totiž nejen velmi snadné se v reálném životě s intencí této vůle k slasti minout, ale ani ona sama se svým předmětem nestačí k zodpovězení té základní otázky: „Proč?“ či „Pro co?“ To se pak velmi bolestně ukazuje na tom, že explicitní a sledovaná touha po štěstí stěží zneprístupňuje: „Právě ono pronásledování štěstí štěstí maří. Štěstí nemůže být pronásledováno. Musí následovat. Štěstí je dostupné pouze jako vedlejší produkt, jako vedlejší efekt života, který sám sebe a svou existenci překračuje.“¹⁵ V tomto ohledu se Frankl vrací k velmi staré a zároveň autentické tradici uvažování o štěstí či lépe řečeno blaženosti (*eudaimonia*), jak ji nacházíme v tzv. pluralistické tradici rozprostírající se od Prótagory přes Aristotela až k I. Berlinovi a M. C. Nussbaumové, dle kterého tradice pouze sledování celého širokého spektra rozličných dober

11 MASLOW, A.: *Toward a Psychology of Being*. Jersey City : Start Publishing, 2012, s. 126.

12 KRAUSE, N.: *Stressors Arising in Highly Valued Roles, Meaning in Life, and the Physical Health Status of Older Adults*, s. 102.

13 FRANKL, V. E.: *Das Leiden am sinnlosen Leben*. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 46.

14 FRANKL, V. E.: *The Feeling of Meaninglessness. A Challenge to Psychotherapy and Philosophy*, s. 42, 44.

15 FRANKL, V. E.: *The Feeling of Meaninglessness. A Challenge to Psychotherapy and Philosophy*, s. 44. Srov. FRANKL, V. E.: *Der Pluralismus der Wissenschaften und die Einheit des Menschen*. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 22. FRANKL, V. E.: *Das Leiden am sinnlosen Leben*, s. 46.

(poznání, přátelství, vztahů, veřejné činnosti apod.) k štěstí (*bláženosti*) vede s tím ale, že jeho nedosažení z důvodu ztráty je spíše pravidlem a nikoliv výjimkou. Není pak jisté náhoda, že u Frankla velmi často nacházíme přirovnání lidského života k dramatu či tragédii, jež zvláště stojí na nevyhnutelné ztrátě a křehkosti lidského dobra.

Za druhé na zmíněnou výzvu již nemůžeme odpovědět pozitivním vytyčením smyslu. Nelze se vrátit k tradici ani k mnohdy ztracené religiozitě, jak ji znali naši předci. Pokud bychom tak učinili, vystavili bychom se nařčení z planého moralizování. To jediné, co udělat můžeme, je podnitit k smyslu (*be-sinn-en*)¹⁶: „Smysl musí být nalezen; nemůže být dán. A musí jej nalézt každý sám, svým vlastním svědomím. Dávat smysl by bylo moralizováním.“¹⁷ Nelze-li tedy podat pozitivní odpověď, zbývá cesta k smyslu. Tím se i u Frankla otevírá, jak na to poukazuje řada výzkumů smyslu života, prostor pro vyprávění, jež právě intrasubjektivní uzavřenost pronásledování štěstí překračuje. Jeho smysluplnost totiž není identická s žádným s dosažených dober, stejně jako není ohrožena, pokud jsme se setkali se ztrátou. V případě ztráty lze dokonce podle Frankla tvrdit opak, což je zjevné v jeho chápání tzv. tragické triády (*tragische Trias*) bytí člověka (*Existenz*): smrti, utrpení a viny.¹⁸ V jiném svém textu, příznačně s ohledem na naše téma pojmenovaném Čas a zodpovědnost, pak dodává, že svět jako námi diktovaný záznam je dramatický.¹⁹

Pokud opustíme V. Frankla, můžeme akcentaci smyslu života nalézt i u A. Maslowa (1908 – 1970), kterého lze považovat za jednoho z nejvýznamnějších psychologů moderní doby a jenž je téměř všeobecně znám také díky své pyramidě potřeb. Pomineme-li první čtyři kategorie potřeb v této pyramidě (fysiologické potřeby, potřeby bezpečí, potřebu lásky a příslušnosti, potřeba uznání), stojí na jejím vrcholu, na vrcholu hierarchicky řazených potřeb,²⁰ potřeba seberealizace,²¹ jež není možná mimo určitou „filosofii života“: „člověk potřebuje nějaký hodnotový rámec, filosofii života (...), a to ve stejném smyslu jako potřebuje sluneční světlo, vápník a lásku.“²² Jak poznamenává N. Krause, můžeme již nejvyšší rovinu Maslowovy pyramidy spojit s vnímáním smyslu života, který tak může být identický se seberealizací. To naznačují i tato slova A. Maslowa: „Odkazuje (seberealizace) k touze po sebenaplnění, totiž k tendenci stát se pro sebe tím, čím je v možnosti. Specifické formy, které tyto potřeby budou přijímat, se budou samozřejmě značně lišit od osoby k osobě. V případě jednoho individua může seberealizace nabýt podoby dobré matky, u jiného může být vyjádřena atletickým výkonem, zase u jiného může být vyjá-

16 FRANKL, V. E.: Das Buch als Therapeutikum, s. 18.

17 FRANKL, V. E.: *Man's Search of Meaning*. New York : WSP, s. 45.

18 FRANKL, V. E.: Das Buch als Therapeutikum, s. 12. FRANKL, V. E.: Das Leiden am sinnlosen Leben, s. 46.

19 FRANKL, V. E.: Zeit und Verantwortung. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 30.

20 MASLOW, A. H.: A Theory of Human Motivation. In: *Psychological Review* 50, 1943, s. 375.

21 MASLOW, A. H.: A Theory of Human Motivation, s. 382 – 383.

22 MASLOW, A. H.: *Toward a Psychology of Being*, s. 206.

dřena kresbou obrazů či vynálezy.²³ Nicméně na základě pozdějších výpovědí a deníkových zápisů z druhé poloviny šedesátých let A. Maslowa se ukazuje, že přece jen seberealizace jakožto pramen smyslu života je možná příliš málo.²⁴ Jak velice podrobně ukazuje Koltko-Rivera, seberealizace jako vrchol motivace se stala problematická, a to jak ve svém obsahu, tak ve své pozici na vrcholu hierarchie.²⁵ V prvním případě dospěl Maslow k závěru, že rovinu seberealizace kontaminoval neuvědomělými kritérii, jež jsou vlastní rovině jiné, již právě v druhé polovině šedesátých let označil jako vrchol transcendentní zdraví (*beyond health*).²⁶ V případě druhém rovina seberealizace není nejvyšší, lze předpokládat jiný vrchol hierarchie potřeb člověka, který Maslow později nazval rovinou transhumánní či transpersonální. Ve své první veřejné přednášce věnující se této problematice z 4. srpna 1967 píše: „Plně rozvintý (a velmi šťastný) člověk pracující za těch nejlepších podmínek spěje k tomu být motivován hodnotami, které překračují jeho já (*his self*). Nejsou již sobecké v tradičním slova smyslu.“²⁷

Vzhledem k naší problematice smyslu života je tento posun v Maslowově myšlení o nejvyšších potřebách či hodnotách významný, a to nejen proto, že se smyslu života dotýká explicitně.²⁸ Naznačuje totiž také, že se setkáváme s velmi blízkým pojetím smyslu života, s jakým jsme se setkali u V. Frankla. Tato blízkost pak spočívá alespoň ve dvou momentech, (negativním a pozitivním): a) explicitní a zároveň určitelné hodnoty seberealizace nepostačují v odpovědi na otázku po smyslu, ačkoliv mohou horizont smyslu poskytovat dočasně či s přihlédnutím ke konkrétním podmínkám;²⁹ b) smysl života, či to, co odpovídá na otázky: „Co jsou ty významy (moments), které ti poskytují to nejvyšší uspokojení? Co jsou ty momenty odměny, které činí tvou práci a život hodnotnými?“³⁰ spočívá především v sebezpřekročení či sebetranscendenci pouze osobního či určitým předmětem vymezeného zájmu.

Toto sebezpřekročení může mít celou řadu podob. Může se jednat o dosažení estetické, mystické, sexuální zkušenosti či zakoušení přírody. Nicméně nikoliv pouze tento typ zkušenosti. Jak upozorňuje Koltko-Rivera, „zakoušení sebetranscendence může nastat i tehdy, dosáhneme-li transpersonální zkušenosti, v níž osoba zakouší smysl identity, která překračuje osobní já nebo se za ním rozprostírá.“³¹

23 MASLOW, A. H.: A Theory of Human Motivation, s. 382 – 383.

24 MASLOW, A. H.: Critique of Self-actualization Theory, s. 31.

25 KOLTOKO-RIVERA, M. E.: Rediscovering the Later Version of Maslow’s Hierarchy of Needs: Self Transcendence and Opportunities for Theory, Research, and Unification. In: *Review of General Psychology* 10, (4), 2006, s. 304.

26 MASLOW, A. H.: *The Journals of A. H. Maslow*. Ed. LOWRY, J. R., vol. 2., Monterey : Brooks/Cole Pub Co, 1979, s. 794.

27 MASLOW, A. H.: The Farther Reaches of Human Nature. In: *Journal of Transparent Psychology*, 1, (1), 1969, s. 4.

28 Srov. KOLTOKO-RIVERA, M. E.: Rediscovering the Later Version of Maslow’s Hierarchy of Needs: Self Transcendence and Opportunities for Theory, Research, and Unification, s. 310.

29 Srov. MASLOW, A. H.: A Theory of Human Motivation, s. 374, 376.

30 MASLOW, A. H.: The Farther Reaches of Human Nature, s. 3.

31 KOLTOKO-RIVERA, M. E.: Rediscovering the Later Version of Maslow’s Hierarchy of Needs: Self Transcendence and Opportunities for Theory, Research, and Unification, s. 303.

Tento poslední moment potřeby sebetranscendence, jenž, jak jsme právě uvedli, spočívá v zakoušení transpersonálního rozměru našich životů, dle našeho soudu může být stejně jako ve Franklově případě zpřístupněn pomocí narace, neboť, jak uvidíme níže, tu můžeme chápat především jako nápodobu či reprezentaci jednání. Velkou výhodou oproti setrvání u seberalizace jako posledního horizontu smyslu pak je zvláště v naší aplikaci na seniory postavení ztráty.³² Vyprávění se ztrátou počítá, aniž by tím význam vyprávění (života) byl zasažen. Lze dokonce tvrdit, a to s ohledem na realizované výzkumy N. Krause, že narativní přístup k minulosti i současnosti, v němž nezastupitelnou roli sehrávají významní druzí, má velmi pozitivní důsledky na zdraví seniorů.³³ Ač o ztrátě můžeme hovořit v mnoha významech a narace je dokáže integrovat, přece jen na tomto místě stojí za zmínku to, že stáří je spjato i se ztrátou významných rolí ve společnosti, jež jsou navázány i na orientující hodnoty a očekávání stran budoucnosti.³⁴ Proto Krause navrhuje odlišovat tyto sociální role s jejími hodnotami od vnímání účelu či smyslu života: „Smysl účelu spočívá ve víře v to, že jednání člověka má místo v širším řádu věcí a že jeho jednání přirozeně spadá do směřování širšího a důležitějšího sociálního celku. (...) Vyjádříme-li to jinými slovy, smysl účelu se nemůže vyjevit bez přispění či námahy, neboť pouze skrze jednání a námahu se může skrytý záměr a význam hodnot manifestovat.“³⁵ Je zřejmé, že v tomto vymezení smyslu zaznívá výše uvedené překročení horizontu já významně reflektované E. Franklem i A. Maslowem. Spojíme-li pak toto Krauseho tvrzení s tím, jak také uchopuje smysl života G. T. Reker: „*poznání řádu, koherence, účelu vlastní existence*“,³⁶ je zřejmé, že rozpracování konceptu narativní identity odpovídá potřebám manifestace smyslu, a to jak v rovině intrasubjektivní, tak v té extrasubjektivní.³⁷

2. Smysl života, identita a čas

Vnímat smysluplnost života či jeho smysl se na základě prozatím uvedeného ukazuje jako jedna z podmínek spokojeného a velmi pravděpodobně i zdravého života. Zároveň jeho vnímání či zakoušení nemusí být pouze individuálně podmíněné. Výzkumy nad jeho rolí pak také dokládají, že zvláště

32 PINQUART, M.: Creating and Maintaining Purpose in Life in Old Age, s. 90.

33 KRAUSE, N.: Stressors Arising in Highly Valued Roles, Meaning in Life, and the Physical Health Status of Older Adults, s. 295.

34 ERIKSON, E.: *The Life Cycle Completed*, s. 94.

35 KRAUSE, N.: Stressors Arising in Highly Valued Roles, Meaning in Life, and the Physical Health Status of Older Adults, s. 288.

36 REKER, G. T.: Theoretical Perspectives, Dimensions, and Measurement of Existential Meaning. In: REKER, G. T. – CHAMBERLAIN, K. (Eds.): *Exploring Existential Meaning: Optimizing Human Development Across the Life Span*. New York: Sage, 2000, s. 40.

37 K významu posluchače jako neopominutelného partnera narace viz PASUPATHI, M.: Silence and the Shaping of Memory. In: *Memory*, 18, (2), 2010, s. 159 – 169.

v období stáří se otázka smyslu stává mnohem významnější, na což ve svém díle poukázal zvláště E. Erikson, proto se také k jeho úvahám obrátíme.

Jak je velice dobře známo, pracuje Eriksonova teorie cyklů lidského života s rozlišením osmi etap. Každá tato etapa je charakteristická základním konfliktem či napětím, z něj vycházející ctností či silou a také tím, že společně dohromady, jak Erikson neúnavně zdůrazňuje, vytvářejí epigenetickou sekvenci.³⁸ Ve významu napětí a konfliktu pro rozvoj jedince následuje S. Freuda, s tím ale rozdílem, že zatímco Freud věnoval pozornost zvláště první vývojové fázi člověka přibližně do pěti let věku a jejímu vyřešení psychosexuálního konfliktu, zabývá se Erikson velmi pečlivě celým rozsahem životních období se zohledněním jeho psychosociálního rozměru a zvláště krizí. Erikson tedy fáze, jim odpovídající napětí a také jim odpovídající ctnosti či síly (*virtues, strength*) rozlišuje tímto způsobem: 1. kojenecký věk – důvěra/nedůvěra; ctnost: naděje; 2. rané dětství – autonomie/stud a pochybnost; ctnost: vůle; 3. věk hry – iniciativa/vina; ctnost: cíl; 4. školní věk – zručnost/méněcennost; ctnost: schopnost; 5. adolescence – identita/zmatení rolí; ctnost: věrnost (*fidelity*); 6. mladá dospělost – intimita/izolace; ctnost: láska; 7. dospělost – generativita/stagnace; ctnost: péče; 8. stáří – integrita/zoufalství; ctnost: moudrost. Uvedené ctnosti vyznačují pozitivní vývoj psycho-sociálního vývoje. Ten ale samozřejmě není nikdy zaručen, můžeme je tedy v opačném případě nahradit patologickými výsledky: stažením, kompulzí, inhibicí, netečností, zavržením, výlučností, odmítnutím a opovržením.³⁹

Z uvedeného je patrný význam Eriksonova schématu životních cyklů pro otázku smyslu života u starých lidí, vezmeme-li v potaz aspekt ztráty či ztracení, s nimž jsme se již několikrát setkali výše, a epigenetický charakter vývoje. Jak je totiž zřejmé a jak to také Erikson naznačuje, období stáří je obdobím, v němž moudrost dává nový význam předchozím stadiím i jejich ctnostem/patologiím: „(...) každé stadium (i moudrost) je založeno ve všech předchozích; zatímco v každé horizontále vývojové zrání (a psycho-sociální krize) jedné z těchto ctností dává nové významy všem ostatním „nižším“ a již vyvinutým stadiím, stejně jako vyšším a ještě se vyvíjejícím. Toto je nutné stále připomínat.“⁴⁰ Moudrost, tato ctnost i síla stáří, má tedy schopnost dát nový význam či smysl těm ctnostem, jež podmiňovaly a fundamentálně ovlivňovaly náš život. Tato funkce se pak ukazuje jako významná tam, kde jsou naděje, vůle (autonomie), cíl (iniciativa), schopnost (zručnost), věrnost (identita), intimita (láska), generativita (péče) vystaveny ohrožení, ztraceny i ztraceny.⁴¹ Schopnost moudrosti tento nový význam poskytnout je pak velmi zvláštní, což lze zahlédnout v těchto Eriksonových slovech týkajících se právě integrity jako sympatického vítěze konfliktu poslední fáze: „Zde [v poslední fázi] může

38 Srov. ERIKSON, E. H.: Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka. Praha : Portál, 2015, s. 33 – 35. EVANS, R. I.: *Dialogue with Erik Erikson*. New York : A Jason Aronson Book, 1995, s. 41.

39 Viz ERIKSON, E. H.: Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka, s. 38 – 39.

40 ERIKSON, E. H.: Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka, s. 63.

41 ERIKSON, E. H.: Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka, s. 110 – 116.

spojovat věci dohromady pouze určité **vědomí integrity**; a integritou nemůžeme mínit pouze vzácnou kvalitu osobního charakteru, ale především sdílenou tendenci rozumět těm nebo „slyšet“ ty, kdo rozumějí integrativnímu způsobu lidského života. (...) A zde se také vynořuje odlišná, mimočasová láska k těm několika „druhým“, kteří se stali hlavními partnery v nejdůležitějších kontextech života. Neboť individuální život znamená koincidence jednoho životního cyklu a jednoho segmentu historie; a celá lidská integrita stojí a padá s tím stylem integrity, na němž se člověk podílí.“⁴²

K moudrosti stáří patří integrita, nikoliv ve smyslu morálním, ale ve způsobu vnímání sebe v kontextu s jinými a to, což považujeme za zcela zásadní, napříč časem. Význam času u Eriksona ve vztahu k utváření smyslu stáří pak naznačuje i tato věta: „Pak se postupně s každou novou ctností objevuje nové vnímání času současně s vědomím nezměnitelné identity: jak se člověk postupně stává tím, co si připravil, bude nakonec tím, čím býval.“⁴³ Pokud pomineme naprostou shodu s chápáním identity lidského života, tedy odpovědi na otázku, kdo jsme, s V. Franklem, ukazuje se, že smysl života je pro Eriksona úzce navázán na otázku času, ztráty a identity. Zatímco bychom jistě mohli ctnosti životních fází 1–7 spojit s cíli (získání důvěry atd.), je v případě moudrosti cílem integrovat, spojit v celek to, čím jsme bývali a co jsme měli v konfrontaci či kontaktu s jinými.⁴⁴ V tomto se také ohlašuje oprávnění označení Eriksonovy koncepce fází života cyklem. Zatímco ta základní ctnost, bez níž žádný člověk nemůže žít, naděje či důvěra, hledí dopředu, její epigeneticky proměněná podoba ve stáří (nebo analogicky v zoufalství) hledí zpět.⁴⁵ Eriksonovo propojení problematiky smyslu, identity a času tak pro nás může být branou k problematice narativní identity. Tuto opatrnou formulaci přitom volíme záměrně s vědomím toho, že Erikson sám o identitě, jakožto o něčem, co může být právě tak důležité jako potrava, bezpečnost a sexuální uspokojení, uvažuje alespoň ve dvou polohách: a) identita je charakterem člověka utvářejícím se v období adolescence;⁴⁶ b) tím, čím je každý člověk povinován druhému.⁴⁷ Uvidíme níže, na což poukázal J. Pechar, že zvláště druhý význam identity u Eriksona nás opravňuje k tomu, v případě osmé fáze života člověka spíše volit identitu narativní.⁴⁸

42 ERIKSON, E. H.: Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka, s. 69.

43 ERIKSON, E. H.: Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka, s. 82.

44 EVANS, R. I.: *Dialogue with Erik Erikson*, s. 54.

45 EVANS, R. I.: *Dialogue with Erik Erikson*, s. 17: „You see, hope is a very basic human strength without which we couldn't stay alive and not something invented by theologians or philosophers. (...) hope is the basic ingredient of all strength.“

46 ERIKSON, E. H.: *Identity. Youth and Crisis*. New York : W. W. Norton and Company, 1994, s. 91.

47 Podrobněji k této ambivalenci u Eriksona srov. PECHAR, J.: *Být sám sebou*, s. 55.

48 PECHAR, J.: *Být sám sebou*, s. 54 – 55.

3. Čas člověka a narativní identita

Jak jsme uvedli výše, je koncept narativní identity tematizován nejen psychology, ale i filozofy. I když se psychologové zaměřují především na to, jak člověk vnímá sám sebe či jak odpovídá na otázku *kdo jsem* a jak a případně kdy se tato identita konstituuje, neuniká jim samozřejmě ani vztah smyslu života, jeho identity a ztráty. Snaha tyto tři oblasti provázat se ve všech zmíněných příkladech realizovala jak přechodem od individuálního horizontu zaměřeného na přítomnost a budoucnost k horizontu extrasubjektivnímu, jenž akcentuje spíše minulost či, jako v případě starých lidí, s příliš extenzivní budoucností nepočítá, tak pokusy integrace smyslu ztráty. U Frankla tak člověk směřuje k tomu být tím, čím byl; Maslow relativizuje význam seberealizace a v pozdním tvůrčím období akcentuje význam transhumánní zkušenosti, jež především spočívá v překročení parciálních zájmů a cílů; Erikson pak explicitně moudrosti přiznává integrativní působení s tím, že počítá se specifickým časem člověka. K jejich vzájemnému propojení pak ale dochází i u samého zdroje konceptu narativní identity.

Chceme-li tedy pojednat o problematice narativní identity, musíme naši pozornost obrátit k dílu P. Ricoeura, a to zvláště k jeho knize *Čas a vyprávění*. V ní jsme hned v úvodu zpraveni o tom, že vyprávění zprostředkovává či otevírá lidský čas i lidskou zkušenost, která je časová, což se zvláště projevuje v schopnosti slibu, jímž právě manifestujeme naši moc dodržet dané slovo i v konfrontaci se změnou a neočekávanými událostmi. Souvislost lidského času a narativity pak demonstruje analýzou dvou zdánlivě nesourodých textů: XI. knihy *Vyznání* A. Augustina a části Aristotelovy *Poetiky* věnující se zápletce. Jak Ricoeur poznamenává, což je jistě významné i pro naši problematiku, nesourodost a historicko-kulturní heterogenita obou textů není naprosto na překážku, ale reflektuje obecně lidskou zkušenost času a lidského jednání v něm (*transkulturní nutnost*). Z analýzy prvního textu Ricoeur vyvozuje následující: Augustinův text je bytostně aporetický a „spekulace o čase je hloubání, jež nevede k žádnému závěru, a že jedinou odpověď zde může podat výkon narativity.“⁴⁹ Jestliže pak Ricoeur hovoří o aporetičnosti času v odvolání se k Augustinovu textu, má především na mysli aporie, jež plynou ze srovnání skeptického přístupu k otázce *Co je čas?* a naší zkušenosti času, která je nesena důvěrou v jeho bytí odrážející se v našem jazyce, pomocí něhož čas měříme, hodnotíme a srovnáváme. Ve snaze uchovat smysluplnost této pozitivní zkušenosti času pak Augustin uzavírá známým distenzivním chápáním času, které rozlišuje čas člověka jakožto rozpětí duše, v níž je právě minulé, přítomné a budoucí přítomné. V případě Aristotelovy *Poetiky* se pak Ricoeur zaměřuje především na mimetickou činnost tvorby zápletky či vyprávění. Pro naše účely stačí poznamenat, že miméze je především aktivní reprezentací či nápodobou jednání. Souvislost obou zkoumaných textů pak vyjadřuje těmito pro nás zásadními slovy: „(...) čas se stává časem lidským, jen pokud je artiku-

49 RICOEUR, P.: *Čas a vyprávění I*. Praha : Oikúmené, 2000, s. 17.

lován narativním způsobem, a vyprávění nabývá svého významu tehdy, když se stává podmínkou časové existence."⁵⁰

Pomocí vypravování, jež Ricoeur neponechává ve třetím díle pouze doménám fikce a historiografie, lze čas člověka zpřístupnit, lze jej s jeho pomocí zpřístupnit stejně jako v něm se zakládající identitu, jež není ani pouze identitou objektu (*idem*, identita toho, co se nemění), ani pouze identitou procesu, ale také identitou člověka či identitou *ipse* (identitou napříč změnami, kterou dotazujeme otázkou *kdo*). Tato identita *ipse* je pak analogická k narativní identitě, která se realizuje ve třech následných krocích prefigurace, konfigurace a čtení či poslouchání. První krok spočívá v individuální zkušenosti s *bytím-ve-světě*, jež je již sémanticky konstruována, nicméně bez jasné formy. Druhým krokem jsou náhodné události této zkušenosti provázány a uspořádány v zápletku vyprávění. Třetím krokem je pak noetický akt čtení či poslouchání, v jehož rámci je pak dosaženo většího porozumění lidské zkušenosti v průběhu času. Jak podotýká P. Crowley, poslední fáze ústí do transformativního porozumění vlastnímu já (*one's self*) ve světě.⁵¹ V řeči vydané svědectví o bytí⁵² v podobě vyprávění tedy smysluplně integruje jednotu a koherenci člověka, a to tváří v tvář uplývajícímu času, a tedy i nutné ztrátě. Z této perspektivy můžeme velmi dobře porozumět i explicitnímu vytyčení snad základní otázky Času a vyprávění: „Nejobtížnější otázka, kterou může tato kniha klást, pak zní: do jaké míry je filosofická reflexe, zabývající se narativitou a časem, vůbec schopna pomoci tam, kde se věčnost a smrt snažíme myslet spolu?“⁵³ Zmíněné snaze myslet smrt a věčnost spolu pak můžeme rozumět také jako snaze o zachování smyslu našich životů v horizontu jeho konečnosti.

Závěr

Ricoeurův koncept narativní identity je jistě mnohem bohatší. Nicméně naším cílem není jeho podrobná analýza, ale jeho možné využití v souvislosti s otázkou smyslu života u starých lidí, jejichž situace je spjatá, jak jsme již několikrát poznamenali, se ztrátou, jež může být v různé míře rozsáhlá. Toto tvrzení přitom odkazuje k velmi široké škále, na níž je ale možno koncept narativní identity využít dvojím způsobem: a) narace tím, že klade události (i ty negativní) do vzájemné souvislosti, jim poskytuje inteligibilitu, a tudíž smysl, nikoliv pak pouze útěchu, v níž právě někteří psychologové spatřují její význam; b) tam, kde se ztráta dotýká i mentálních kompetencí starého člověka (ale i jiných pacientů), stojí otázka smyslu a také jeho důstojnosti před blízkými

50 RICOEUR, P.: Čas a vyprávění I, s. 88.

51 CROWLEY, P.: Paul Ricoeur: the Concept of Narrative Identity, the Trace of Autobiography. In: *Paragraph*, 26, 2003, s. 1 – 12. s. 3.

52 RICOEUR, P.: Čas a vyprávění I, s. 122.

53 RICOEUR, P.: Čas a vyprávění I, s. 134.

a pečujícími osobami, na níž lze odpovědět tzv. narativním porozuměním (*narrative understanding*), v jehož případě se nejedná o nic jiného než zajetí eticky náročné pozice.⁵⁴ Spojovat identitu subjektu s jeho biologickými a mentálními funkcemi nám v této situaci příliš nepomáhá. Narativní identita, tedy také vědomí toho, že za osobou, o níž pečujeme, stojí příběh, který může být vyprávěn, poskytuje zcela jiné možnosti, proměňuje totiž vyprávěče i posluchače. Jistě za zmínku stojí také to, že ono Franklovo *be-sinn-en* není vázáno na žádnou externí instanci smyslu. Ono svědectví řeči o bytí člověka zcela postačuje, nakolik je samozřejmě realizováno mezi vyprávěním a jeho posluchačem či čtenářem, případně pečující osobou.

Použitá literatura

- ARENDR, H.: *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München : Pieper, 1981.
- CRESCIONI, W. A. – BAUMEISTER, R. F.: The Four Needs for Meaning, the Value Gap, and How (Whether) Society Can Fill the Void. In: HICKS, J. A. – ROUTLEDGE, C.: *The Experience of Meaning in Life*. Springer, 2001, s. 3 – 16.
- CROWLEY, P.: Paul Ricoeur: the Concept of Narrative Identity, the Trace of Autobiography. In: *Paragraph*, 26, 2003, s. 1 – 12.
- EDWARDS, S. D.: *Philosophy of Nursing*. Palgrave Macmillan, 2001.
- ERIKSON, E. H.: *Identity. Youth and Crisis*. New York : W. W. Norton and Company, 1994.
- ERIKSON, E.: *The Life Cycle Completed*. Norton and Company, 1997.
- ERIKSON, E. H.: Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka. Praha : Portál, 2015.
- EVANS, R. I.: *Dialogue with Erik Erikson*. New York : A Jason Aronson Book, 1995.
- FARRAN, C. J.: Theoretical Perspectives Concerning Positive Aspects of Caring for Elderly Persons with Dementia: Stress/Adaptation and Existentialism. In: *The Gerontologist*, 37, (2), 1997, s. 250 – 256.
- FRANKL, V. E.: Das Buch als Therapeutikum. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 11 – 19.
- FRANKL, V. E.: Das Leiden am sinnlosen Leben. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 44 – 49.
- FRANKL, V. E.: Der Pluralismus der Wissenschaften und die Einheit des Menschen. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 20 – 29.
- FRANKL, V. E.: Zeit und Verantwortung. In: FRANKL, V. E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. München : Piper, 1989, s. 30 – 33.
- FRANKL, V.: *The Feeling of Meaninglessness. A Challenge to Psychotherapy and Philosophy*. Milwaukee : Marquette University Press, 2010.

54 EDWARDS, S. D.: *Philosophy of Nursing*, s. 93.

- FRANKL, V. E.: *Man's Search of Meaning*. New York : WSP, 1985.
- HICKS, J. – ROUTLEDGE, C.: Introduction. In: HICKS, J. A. – ROUTLEDGE, C.: *The Experience of Meaning in Life*. Springer, 2013, s. ix – xii.
- HUPKENS, S. a kol.: Meaning in Life of Older Persons: An Integrative Literature Review. In: *Nursing Ethics*, 25, (8), 2018, s. 973 – 991.
- KOLTKO-RIVERA, M. E.: Rediscovering the Later Version of Maslow's Hierarchy of Needs: Self Transcendence and Opportunities for Theory, Research, and Unification. In: *Review of General Psychology*, 10, (4), 2006, 4, s. 302 – 317.
- KRAUSE, N.: Stressors Arising in Highly Valued Roles, Meaning in Life, and the Physical Health Status of Older Adults. In: *Journal of Gerontology: SOCIAL SCIENCES* 59B, 5, 2004, s. 287 – 297.
- KRAUSE, N.: Deriving a Sense of Meaning in Late Life: An Overlooked Forum for the Development of Interdisciplinary Theory. In: HICKS, J. A. – ROUTLEDGE, C.: *The Experience of Meaning in Life*. Springer, 2013, s. 101 – 116.
- MASLOW, A. H.: A Theory of Human Motivation. In: *Psychological Review*, 50, 1943, s. 370 – 396.
- MASLOW, A. H.: The Farther Reaches of Human Nature. In: *Journal of transparent psychology*, 1, (1), 1969, s. 1 – 9.
- MASLOW, A. H.: *The Journals of A. H. Maslow*. Ed. LOWRY, J. R., vol. 2., Monterey : Brooks/Cole Pub Co, 1979.
- MASLOW, A. H.: Critique of Self-actualization Theory. In: Hoffman, E. (ed.), *Future visions: the unpublished papers of Abraham Maslow*. Thousand Oaks, Sage 1996, s. 26 – 32.
- MASLOW, A.: *Toward a Psychology of Being*. Jersey City : Start Publishing, 2012.
- MCADAMS, D. P. – MCLEAN, K. C.: Narrative Identity. In: *Current Directions in Psychological Science*, 22, (3), 2013, s. 233 – 238.
- PASUPATHI, M.: Silence and the Shaping of Memory. In: *Memory* 18, (2), 2010, s. 159–169.
- PATOČKA, J.: *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha : Academia, 1990.
- PECHAR, J.: *Být sám sebou*. Praha : Hynek, 1995.
- PINQUART, M.: Creating and Maintaining Purpose in Life in Old Age. In: *Ageing International*, 27, (2), 2002, s. 90 – 114.
- REKER, G. T.: Personal Meaning, Optimism, and Choice: Existential Predictors of Depression in Community and Institutional Elderly. In: *The Gerontologist* 37, (6), 1997, s. 709 – 716.
- REKER, G. T.: Theoretical Perspectives, Dimensions, and Measurement of Existential Meaning. In: REKER, G. T. – CHAMBERLAIN, K. (eds.): *Exploring Existential Meaning: Optimizing Human Development Across the Life Span*. New York : Sage, 2000, s. 39 – 55.
- RICOEUR, P.: Narrative Identity. In: *Philosophy Today* 35, (1), 1991, s. 73 – 81.
- RICOEUR, P.: *Čas a vyprávění I*. Praha : Oikúmené, 2000.
- THOITS, P. A.: Merging Identity Theory and Stress Research. In: *Social Psychology Quarterly* 54, (2), 1991, s. 101 – 112.

Mgr. Petr Slováček, Ph.D.
Slezská univerzita v Opavě
Fakulta veřejných politik v Opavě
Ústav pedagogických a psychologických věd
Bezručovo náměstí 14
746 01 Opava
pslovacek@seznam.cz

Mgr. Veronika Slováček Hagenová
Slezská univerzita v Opavě
Fakulta veřejných politik v Opavě
Ústav ošetrovatelství
Bezručovo náměstí 14
746 01 Opava
veronika.slovacek@fvp.slu.cz